

INTITULACIJA I DEVOCIJA U ISPRAVAMA HRVATSKIH NARODNIH VLADARA

MILKO BRKOVIĆ
Zavod za povijesne znanosti
HAZU u Zadru

UDK: 949.713:930.22
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 1992-01-25

Mjesto intitulacije u ispravama hrvatskih narodnih vladara je u pravilu nakon invokacije i datacije. Odstupa od toga kada postoji razlog. Sve su intitulacije isprava hrvatskih narodnih vladara sastavljene u subjektivnom obliku (*ego*). U pravilu se navodi ime vladara (*dux ili rex*), narod ili narodi (*Chroatorum seu Dalmatinorum*), odnosno zemlja ili zemlje (*Chroatia et Dalmatia*) kojima upravlja, a uz ime vladara devocija. Kraljevima Petru Krešimiru IV. i Dmitru Zvonimiru ponekad se navode oba imena - kršteno i narodno. Prva sačuvana intitulacija u ispravama hrvatskih narodnih vladara potječe iz godine 852. (*dux Trpimir*).

Devocija ima najčešće uopćeni oblik *dei gratia*. Njome se izražava zahvalnost Bogu za primljenu vlast, a ujedno kulturno i duhovno stanje unutar političke vlasti hrvatskih narodnih vladara.

1. Intitulacija

Intitulacija je sastavni dio protokola ili uvoda u ispravu kojom se prezentira osoba, odnosno vladar, u čije se ime isprava izdaje. Njome se javnosti predstavlja izdavač sa svojim imenom i titulama. U ispravama hrvatskih narodnih vladara intitulacija donosi ime vladara u jednini, odnosno u subjektivnu obliku. To je ujedno jedna od karakteristika beneventanske karte, koja dalje živi u notarskoj ispravi i iz Italije prelazi u Hrvatsku (Dalmaciju). Tako nam i oblik intitulacije

ukazuje na put kojim su kulturne tekovine zapada dolazile k nama.¹ Intitulacija je vrlo važna diplomatska formula koja u ispravama hrvatskih narodnih vladara najčešće dolazi nakon datacije.

Prva sačuvana hrvatska intitulacija u ispravama nalazi se u ispravi vladara Trpimira iz godine 852. (4. III). Ona glasi: "Unde ego, licet peccator, Tirpimir, dux Chroatorum, iuuatus munere diuino".² U sebi sadrži *devociju*, a u toj ispravi dolazi poslije *arenge*, prije koje se pak nalaze još *invokacija* i *datacija*. Kad bi se iz te diplomatske formule odvojilo devociju (*iuuatus munere diuino*) i izraze kršćanske poniznosti toga vladara (*licet peccator*), onda bi ta Trpimirova intitulacija bila veoma kratka ali jezgrovita (*ego Tirpimir dux Chroatorum*), iako iz nje, na žalost, ne saznajemo ništa pobliže o tom hrvatskom vladaru. Usporedi li se ta intitulacija s drugim intitulacijama srednjovjekovnih isprava zapadnoevropskih vladara, uvidjet će se da je i u njima spočetka ta diplomatska formula jednostavna, ali iste takve karakteristike ona sadrži kod pojedinih vladara koji su dostigli vrhunac svoje moći, kako ćemo to vidjeti i kod kasnijih hrvatskih kraljeva.

Trpimirova je isprava do danas sačuvana samo u prijepisima, pa se stoga ne može znati točan oblik pisanja njegova imena. Tim se problemom ponajviše bavio Miho Barada.³ Trpimirova se titula *dux* u našoj historiografiji najviše prevodi sa *knez*, a neki kao npr. Stipišićev *Codex diplomaticus*, I, i sa *vojvoda*..⁴ Poznavajući značenje izraza *knez* i *vojvoda*, bar u kasnijem razdoblju, naše bi se mišljenje složilo s Baradinim da se izraz *dux* treba prevoditi općenitim nazivom *vladar*.⁵

Druga po redu u ispravama sačuvana intitulacija hrvatskih narodnih vladara jest u ispravi vladara Muncimira izdanoj u Bihaćima 892. (28. IX). Ona glasi: "Muncimiro, diuino munere iuuatus Croatorum dux".⁶ Kao diplomatska formula spojena je s devocijom, a skupa s njom s dijelom *naracije* i *pertinencijom* uključena je u *dispoziciju* koja ih povezuje u jednu misaonu cjelinu isprave. Taj "blok" formula dolazi poslije verbalne *invokacije*, datacije i glavnog dijela naracije povezane s još jednom devocijom isprave. Diplomatske formule Muncimirove isprave toliko su

¹ Nada KLAJČ, Diplomatska analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara (I dio), *Historijski zbornik*, god. XVIII/1965, Zagreb 1966, str. 184.

² Jakov STIPIŠIĆ - Miljen ŠAMŠALOVIĆ, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, Zagreb 1967, str. 4, (dalje: J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I).

³ Miho BARADA, Dvije naše vladarske isprave, *Croatia sacra*, god. 7, Zagreb 1937, str. 23-24.

⁴ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 3.

⁵ M. BARADA, Dvije naše vladarske isprave, str. 24.

⁶ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 23.

međusobno isprepletene i ovisne jedna o drugoj da ih se teško može izdvojiti iz diplomatske cjeline. Pokušamo li to učiniti s intitulacijom, dobit ćemo tu formulu u vrlo jednostavnu i jezgrovitu obliku (*Muncimiro Croatorum dux*), kao što je bio slučaj i s Trpimirovom intitulacijom. U jednom od sačuvanih prijepisa⁷ Muncimirove isprave njegovo se ime piše u obliku *Muncimir*, pa bi ga tako trebalo pisati i u historiografiji, kako bi ga se moglo razlikovati od srpskog kneza Mutimira.⁸ U današnjoj historiografiji neki povjesničari upotrebljavaju oblik *Mutimir*, a neki, osobito noviji, ispravno *Muncimir*.

Muncimirova intitulacija, kao i prethodna Trpimirova, ne daje puno podataka o njemu kao vladaru. Iz nje se saznaje samo da je on "dux Croatorum", a tek iz drugih formula te isprave i iz drugih izvora nešto više o tom hrvatskom vladaru. Doznaje se, naime, da je on Trpimirov sin, da je odigrao ulogu suca između ninskog biskupa Aldefrede i splitskog nadbiskupa Petra u sporu oko posjeda crkve sv. Jurja u Putalju, te druge pojedinosti iz vremena njegova vladanja Hrvatskom. Njegovu titulu *dux*, koju se u našoj historiografiji prevodi s *knez* i s *vojvoda*, smatramo da treba prevoditi, kao i kod Trpimira, uopćeno s *vladar*, jer nijedna od prvih dviju navedenih titula ne sadrži u sebi potpuno značenje titule "dux", osobito ne knez jer je Muncimir *comes*, a tako i Trpimir, i prije nego što je postao *dux*.

U *codex* sačuvanih 28 isprava hrvatskih narodnih vladara novija hrvatska historiografija uključuje još jednu kao 29., koja je do novijeg vremena bila nepoznata, odnosno tek spominjana od pojedinaca ili pojedinca (Lucius). Ta se isprava pripisuje kralju Krešimiru II. iz god. 950. Sačuvana je kao transumpt u ispravi kninskog kaptola od 29. VI. 1397. izdanoj prigodom reambulacije dobara splitske crkve.⁹ Intitulacija te Krešimirove isprave glasi: "Ego Cresimirus dei gratia Croathorum atque Dalmatorum rex".¹⁰ Dolazi poslije invocacije i datacije, dakle na mjestu gdje se intitulacija nalazi u većini sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara, bar onih u kojima se titula vladara navodi s *rex*, kako ćemo to kasnije vidjeti.

Ova intitulacija kralja Krešimira sadrži njegovo ime (samo jedno) u subjektivnoj formi (*ego Cresimirus*), devociju, narode kojima je on vladar i titulu (*rex*). U njoj se navodi da je Krešimir kralj Hrvata i Dalmatinaca, što mnogi osporavaju, a budući da je i isprava donekle sporna i budući da u njoj izdavač (autor)

⁷ *Ibidem*, str. 25, bilj. 32.

⁸ M. BARADA, Dvije naše vladarske isprave, str. 66-67.

⁹ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 39-43.

¹⁰ *Ibidem*, str. 40.

predstavlja samog sebe javnosti, potrebno je pozvati u pomoć druge izvore koji govore o tom vladaru.

Prema dosadašnjim spoznajama o genealogiji hrvatskih vladara, kralj Krešimir iz navedene intitulacije trebao bi biti hrvatski kralj Mihajlo Krešimir II. (949-969). Njegovo je ime vezano uz najznačajniji arheološki spomenik hrvatskog srednjeg vijeka, naime nadgrobnu ploču njegove žene kraljice Jelene. Crkve sv. Marije i sv. Stjepana u Otoku kod Solina, posljednja je bila mauzolej kraljevske obitelji, pokazuju vanjskim načinom ugled i moć kraljevskog para Mihajla Krešimira II. i kraljice Jelene. Drugi nam izvori kazuju da je dugogodišnje vladanje hrvatskog kralja Mihajla Krešimira II. bilo okrunjeno mnogim pobjedama, pa je mauzolej imao za kasnija vremena čuvati uspomenu na tako moćnog vladara. Splitski nadđakon Toma, koji inače nije sklon Hrvatima i njihovim vladarima, za Krešimira II. veli da je u atriju bazilike sv. Stjepana bio pokopan "magnificus vir Cressimirus rex" skupa s mnogim ostalim kraljevima i kraljicama.¹¹

Jedina sačuvana isprava kralja Mihajla Krešimira II. jest iz god. 950. o čijoj je intitulaciji riječ, ali postoje dokazi da je taj kralj izdavao isprave. Tako nam isprava kralja Petra Krešimira IV. samostanu sv. Krševana o Diklu iz oko god. 1066. govori da je istom tom samostanu darovao isto zemljište u Diklu njegov pradjed Krešimir (II).¹² U ispravi opata samostana sv. Krševana iz god. 1067. spomenuto se darivanje detaljno opisuje.¹³ Također, kad je jednom zgodom Krešimir IV. došao u Zadar na molitvu u crkvu samostana sv. Krševana, spomenuo je navedeni posjed u Diklu. Iz rečenice: "Comperimus namque in gestis proavi nostri Cresimiri maioris, quod pro remedio anime sue tradidisse(!) monasterio sancti Grisogoni territorium aliquod in loco, qui dicitur Hyculus"¹⁴ daje se zaključiti da je Krešimir IV, praunuk Krešimira II, imao pred sobom ili kakvu kroniku (!) ili kakav kartular. Može se zaključiti da je to bio spis narativnog karaktera. Naime, mnoge srednjovjekovne kronike i životopisi pojedinih slavnihi vladara nose naslove "gesta". Ako se to podrazumjeva u ovom izrazu, onda znači da je kralj Krešimir II. ostao u uspomeni kao veoma značajan i moćan vladar koji je imao uz sebe moćnog bana Pribinu, kako se

¹¹ Franjo RAČKI, *Thomas archidiaconus: Historia Salonitana*, MSHMS, XXVI, Zagreb 1894, str. 55.

¹² J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 105-106.

¹³ *Ibidem*, str. 106-109.

¹⁴ *Ibidem*, str. 105-106.

to veli u istoj ispravi.¹⁵ Iz spomenute isprave o Diklu kralja Krešimira IV. doznaje se dakle da je posjed u Diklu samostanu sv. Krševana još prije poklonio kralj Krešimir II. Iz toga proizlazi da je Diklo nedvojbeno hrvatski teritorij, a budući da je poklonjeno samostanu u Zadru, vrlo je blizu činjenica da je i Zadar, kao i najveći dio bizantske Dalmacije, u to vrijeme pod hrvatskim vladarom, točnije pod kraljem Mihajlom Krešimirovom II. Doduše od polovice 10. st. do god. 986. nismo u stanju na temelju izvora pratiti u kojem je odnosu Dalmacija prema Bizantu. God. 986. zadarski prior Madije je prokonzul Dalmacije. Šišić smatra da su se dalmatinski gradovi nakon pada hrvatskog kralja Miroslava (945-949) vratili pod Bizant. To nije dokazao, a niti je poznao ispravu kralja Krešimira II. iz god. 950., koja je kao čin donacije veoma značajan moment i dokaz kraljeve moći. Nadalje, djelo *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta nastalo je upravo u vrijeme kad je u Hrvatskoj definitivno preuzeo vlast Krešimir II. Porfirogenet spominje moćnog bana Pribinu koji je likvidirao Krešimirova takmaca Miroslava, poslije čega je, kako on navodi, kod Hrvata veoma umanjen broj konjanika i pješaka, kao i sagina i kondura. Međutim, prema Porfirogenetovim podacima još uvijek je imponzantan broj pomorskih snaga pod komandom hrvatskog kralja Krešimira II. Porfirogenet navodi da u to vrijeme, to jest oko god. 950. kada piše svoje djelo, hrvatska mornarica ima 30 sagina i nekoliko velikih i malih kondura. Takvu pomorsku snagu mogao je Krešimir II. imati samo ako je veći dio Dalmacije bio pod njegovom vlašću. Sasvim je realno da je nakon prestanka unutarnjih neprilika kralj Mihajlo Krešimir sredio i ojačao pomorske snage, o čemu Porfirogenet, samo po sebi razumljivo, nije mogao više pisati. I na kraju, u 29. glavi kronike *Sclavorum regnum* Zadrana Grgura Barskog, poznatijeg kao pop Dukljačin, nalaze se dragocjeni podaci o moći kralja Mihajla Krešimira II. Ta kronika navodi da je Krešimir II. osvojio Uscople (Bugojno), Lucu (Banjaluku) i Plevu (Jajce) a: "Deinde Cresimirus cepit totam Bosnam et dominavit eam". Prema tom preuzetom Dukljaninovom podatku Bosna je tada po prvi put, dakle u 10. stoljeću, kad se i inače pojavljuje termin *Bosna*, došla pod suverenitet hrvatskog vladara. U 31. glavi iste *Kronike* navodi se rođenje Krešimirova sina Stjepana - očito kasnijeg kralja Stjepana Držislava (969-997). Toliko nam izvori govore o kralju Mihajlu Krešimiru II.¹⁶ Iz njih doista proizlazi da je on bio moćan

¹⁵ Jakov STIPIŠIĆ, Tragom jedne bilješke Ivana Luciusa o jednoj hrvatskoj vladarskoj ispravi. *Zbornik Histořijskog Instituta Jugoslavenske akademije*, vol. 6, Zagreb 1969, str. 82.

¹⁶ *Ibidem*, str. 82-83.

vladar i da mu intitulacija u njegovoj ispravi iz god. 950. realno odgovara tituli *rex Croathorum atque Dalmatinorum*.

Prva sačuvana intitulacija u ispravama kralja Petra Krešimira IV. nalazi se u njegovoj ispravi iz god. 1060. (veljača), kojom daje privilegije samostanu sv. Ivana Evanđeliste u Biogradu i poklanja otok Žirje.¹⁷ Postoje dvije verzije te isprave u kojima intitulacija nije ujednačena. U prvoj verziji ona se jednim dijelom manifestira u sastavu datacije (*Regnante Cresimiro, rege Chroatorum et Dalmatiarum*), neovisno o drugom dijelu koji je samostalan i subjektivan (*Ego Cresimir rex*) i koji doduše dolazi na svome mjestu u ispravi, nakon invokacije, opširne datacije i dijela neke vrsti naracije (*expozicije*).¹⁸ Destinatar dakle donosi u dataciji te verzije isprave kojim narodima je Krešimir kralj, pa se stoga u intitulaciji ne navodi ništa više osim imena donatora isprave i njegova titula (*rex*). Ta intitulacija u drugoj verziji isprave glasi: "Ego Chresimyr, Stephani regis filius, diuina fauente clemencia rex Dalmacie Chroacieque".¹⁹ Ona je ustvari odraz same isprave koja je u toj verziji samo proširena verzija isprave. Isto je tako i intitulacija druge verzije ustvari proširena prva verzija. Proširena je sa "Stephani regis filius" i s devocijom (*diuina fauente clemencia*) koje nema u prvoj verziji. Dolazi na istom mjestu u ispravi kao i drugi samostalni dio prve verzije. Razlikuju se i u tome što se u prvoj verziji kralj Krešimir (IV) navodi kao kralj naroda (*Chroatorum et Dalmatiarum*) a u drugoj kao kralj države (*rex Dalmacie Chroacieque*), što je po svoj prilici stvar onih koji su pisali verzije te isprave. Iz intitulacije obiju verzija te isprave može se zaključiti da je prvu verziju sastavio destinatar isprave, naravno uz pristanak i odobrenje kralja Krešimira, a tek u drugoj verziji (isprave) dolazi do izražaja donatorova intitulacija u pravom obliku diplomatske formule isprave. Time se ne može reći da je jedna od dviju verzija falsifikat.

Treća sačuvana intitulacija kralja Petra Krešimira IV. u njegovim ispravama potječe iz god. 1060-1062. Nalazi se na svome ustaljenom mjestu, poslije invokacije i datacije, a glasi: "Ego Chresymir, rex Chroatorum atque Dalmatinorum".²⁰ I ona donosi samo osnovne podatke: ime vladara, titulu i naziv dvaju naroda kojima upravlja, oslobađajući u tom svojstvu samostan časnih sestara benediktinki sv. Tome

¹⁷ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 87-93.

¹⁸ *Ibidem*, str. 88.

¹⁹ *Ibidem*, str. 89.

²⁰ *Ibidem*, str. 97.

u Biogradu od svih podavanja poklanjajući mu ujedno kraljevsko zemljište Rasohaticu.

U sljedećoj ispravi samostanu sv. Tome u Biogradu, također iz god. 1060-1062, u kojoj se radi o poklonu zemljišta u Sidragi tome samostanu, intitulacija kralja Krešimira IV. glasi: "Ego predictus P. rex Chresimir".²¹ Na nju se nadovezuje neobično dugačka devocija koja može i samostalno stajati. Ta se intitulacija nalazi na samom početku isprave što nije uobičajeno u ispravama hrvatskih narodnih vladara, a time niti u ispravama kralja Krešimira IV. Izraz "predictus" unutar intitulacije također odskače od uobičajene forme njegove intitulacije i upućuje nas na to da je prije toga postojala još neka misaona cjelina dotične isprave. Inicijal "P" Krešimirova krsnog imena također je neuobičajen i inače se rijetko upotrebljava Krešimirovo krsno ime u njegovim ispravama. Nadalje, ne navodi se ni ime naroda ni zemlje kojoj je Krešimir kralj. I na koncu cijela isprava ima više oblik *regeste* neke druge isprave, nego li je isprava u pravom smislu riječi. Svih tih pet navedenih neobičnih karakteristika navedene Krešimirove intitulacije i druge osobine dotične isprave, u kojoj je ta intitulacija sadržana, zasigurno su naveli uvaženog hrvatskog diplomatičara Franju Račkoga da tu ispravu proglasi "sumnjivom".²² Međutim, neke od dilema Račkoga riješila je današnja historiografija,²³ a nas razmatrana intitulacija te isprave upućuje na to da je ta isprava *regesta* ili čak *potvrđnica* Krešimirove prave isprave u čiju autentičnost više nemamo razloga "sumnjati". Vjerojatno je iz toga razloga i Krešimirovo krsno ime skraćeno na inicijal "P". Tek da bismo imali sačuvanu prvotnu ispravu iz koje je nastala dotična *regesta*, odnosno *potvrđnica*, onda bismo mogli dalje prosuđivati.

Sljedeća sačuvana intitulacija Krešimira IV. sadržana je u njegovoj ispravi izdanoj u Šibeniku god. 1066. (25. XII), a glasi: "Ego Cresimir, rex Chroatie et Dalmatie, filius Stephani regis".²⁴ Po svojim je elementima slična njegovoj intitulaciji iz god. 1060. (veljača) sadržanoj u drugoj verziji isprave o privilegijima i poklonu otoka Žirja biogradskom benediktinskom samostanu sv. Ivana. Razlika je u redosljedu riječi i u tome da ova iz god. 1066. ne uključuje u sebe devociju, iako je destinatar crkvena ustanova, naime samostan sv. Marije časnih sestara benediktinki u

²¹ *Ibidem*, str. 98.

²² Franjo RAČKI, Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do XII. vieka, *Rad JAZU*, knj. XLV, Zagreb 1878, str. 143-144.

²³ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 98.

²⁴ *Ibidem*, str. 102.

Zadru, kojega kralj uzima pod svoju zaštitu. U obje se te intitulacije posebno ističe da je Krešimir "filius Stephani regis".

U dvjema sačuvanim redakcijama isprave kralja Krešimira IV, kojom se poklanja samostanu sv. marije u Zadru zemlja u Tokinji, njegova intitulacija glasi: "Ego Cressimir, rex Chroatie et Dalmatie".²⁵ Ta se isprava u novije vrijeme datira u god. 1066/67., doduše pod upitnikom, ali je ona bez sumnje u neposrednoj svezi s osnutkom toga samostana godine 1066.²⁶ Stoga je navedena intitulacija veoma kratka i ima oblik većeg dijela prethodne donesene Krešimirove intitulacije.

Iz toga vremena (1066/67) potječe i njegova isprava, sačuvana kao transumpt isprave iz god. 1067., izdana u Ninu, kojom taj kralj potvrđuje samostanu sv. Krševana u Zadru posjed u Diklu, koji je istom samostanu poklonio njegov predak kralj Krešimir II. Intitulacija te isprave glasi: "Ego Cresimir, qui alio nomine uocor Petrus, Chroatorum rex Dalmatorumque".²⁷ Ova je intitulacija jedna od opširnijih intitulacija kralja Krešimira IV. Kao i u ispravi o Sidragi (1060-1062), još jedino ova intitulacija kralja Krešimira IV. donosi njegovo kršteno ime (*Petrus*). Ostali su elementi te intitulacije prisutni kao i u prethodnim njegovim intitulacijama, to jest ime vladara i narodi kojima on kraljuje.

U ispravi kralja Krešimira IV, kojom u Ninu god. 1069. poklanja samostanu sv. Krševana u Zadru otok Maon, intitulacija je zamijenila mjesto sa susjednom diplomatskom formulom arengom, a glasi: "ideo ego Cresimirus diuina gratia largiente Chroatie atque Dalmatie iura gubernans atque aui beate memorie Cresimiri regis patrisque mei regis Stephani in Elisio campo feliciter quiescentis habenas regni retinens".²⁸ Neobično je dugačka i prožeta devocijama, odnosno dodacima. Pored svoga civilnog imena kralj Krešimir (IV) navodi i ime svoga djeda kralja Krešimira (II) i oca svoga Stjepana, također kralja, kojega navodi, kako smo vidjeli, i u svojoj intitulaciji iz god. 1066. (25. XII). U ovoj je intitulaciji upotrebljena imenička oznaka zemlje kojom Krešimir IV. upravlja (*Croatie atque Dalmatie rex*), a ne stariji genitivni oblik naroda koji je stariji način oznake vlasti, što je sasvim irelevantno za ovu diplomatsku formulu. Bitno je u kojem je opsegu taj kralj upravljao Hrvatskom i Dalmacijom, o čemu će biti govora na drugom mjestu ili pak u drugim diplomatskim formulama isprava toga vladara. Riječ "Elisio" unutar

²⁵ *Ibidem*, str. 104.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, str. 105.

²⁸ *Ibidem*, str. 113.

donesene intitulacije stvorio je u pogledu njegova značenja podvojeno mišljenje među diplomatičarima-povjesničarima. Rački je taj izraz korigirao u "Clisio", pa su prema njemu i mnogi drugi uzimali da je to "Clisio campo", odnosno Kliško polje u Solinu gdje je navodno u Mauzoleju bio pokopan Petar Krešimir IV., potkrepljujući to poznatim tekstom Tome nadđakona. Međutim taj se Tomin tekst odnosi na Mihajla Krešimira II., muža kraljice Jelene. Jedno novije mišljenje za izraz "campus elisio" govori da se radi o frazeologiji i da on označava Elizijske poljane na kojima žive duše mrtvih, odnosno da je to metaforički izraz i da "qiescere in campo elisio" znači umrijeti.²⁹ Međutim, čudno je da je do ovakvih razmišljanja došlo. Naime, u donesenoj se intitulaciji navodi djed Krešimira IV. Krešimir III. (1000. do poslije 1030). Stoga ostaje Tomino navođenje istinitim o mjestu sahranjivanja kralja Mihajla Krešimira II. (949. do oko 969.), ali tim i mogućnost da je u solinskom kraljevskom mauzoleju sahranjen i Krešimir III, što s jedne strane daje za pravo Račkom da je sporni izraz doista Kliško polje, a s druge za krivo jer se onda ne radi o mjestu sahrane Krešimira IV. nego Krešimira III.

U potvrdnici isprave kralja Krešimira IV. iz god. 1070. (16. V) o osnutku samostana sv. Petra u Rabu intitulacija glasi: "ego Cressimirus rex".³⁰ Veoma je kratka i ne donosi nikakve "dodatke", pa čak niti devociju. Jedini je razlog tomu što je toj potvrdnici prethodila isprava u pravom smislu riječi pa nije bilo potrebno ponavljati ostale dijelove kraljeve intitulacije.

Slijedeća sačuvana intitulacija kralja Petra Krešimira IV. sadržana je u talijanskom prijepisu isprave kojom taj kralj oko god. 1070. poklanja samostanu sv. Stjepana u Splitu mjesto za podizanje mlina na području Solina, a u prijevodu na latinski glasi: "Ego Cresimirus, dei gratia rex Chrobatorum atque Dalmatorum".³¹ Unutar nje nalazi se devocija, a za razliku od prethodne donosi uz ime vladara i imena dvaju naroda kojima upravlja Krešimir IV.

Slična prethodnoj, osim što nema devocije, sačuvana je Krešimirova intitulacija u njegovoj ispravi iz god. 1071. (8. VII) u kojoj taj kralj u Biogradu određuje i potvrđuje područje rapske biskupije. Ta intitulacija glasi: "Ego C., rex Dalmatorum ac Chroatorum".³² Ima potpuno iste subjektivne elemente kao i

²⁹ Jakov STIPIŠIĆ, *Diplomatička analiza Krešimirove darovnice o Maunu iz 1069, Pomorski zbornik*, knj. 7, Zadar 1969, str. 818.

³⁰ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 84.

³¹ Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, Zagreb 1874, str. 133.

³² J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 123.

prethodna osim što je ime kraljevo skraćeno na inicijal (C) i što je imenima naroda kojima upravlja zamijenjen redosljed, što je pak irelevantno. Neki su išli čak i dotle da su kraćenje Krešimirova imena s inicijalom "C" u navedenoj intitulaciji navodili kao jedan od dokaza za neautentičnost dotične isprave.³³ Onda bi u prilog tome moglo poslužiti i kraćenje njegova krsnog imena u njegovoj ispravi o Sidragi iz god. 1060-1062.

I posljednja intitulacija kralja Petra Krešimira IV. sačuvana je u njegovoj ispravi iz god. 1072.? kojom poklanja zadarskom samostanu sv. Marije zemljište na "Brdima". Ona glasi: "Ego Cresimur(!), dei prouidentia rex Chroatorum et Dalmatinorum".³⁴ Ima oblik prethodne intitulacije iz navedene njegove isprave u prijevodu iz oko god. 1070., osim što im se devocija razlikuje pa ju ne treba posebno opisivati.

Prva sačuvana intitulacija u ispravama kralja Dmitra Zvonimira (1076-1089) nalazi se u njegovoj ispravi iz god. 1075. (početak listopada) u kojoj prigodom primanja kraljevske krune u crkvi sv. Petra u Solinu obećaje vjernost papi Grguru VII. (1073-1085) i poklanja rimskoj stolici samostan sv. Grgura u Vrani. Ona glasi: "Ego Demetrius, qui et Suinimir nuncupor, dei gratia Chroatie Dalmatieque dux".³⁵ I ovaj hrvatski vladar, kao i prethodni, u svojim ispravama donosi subjektivni oblik titule. U ovoj je intitulaciji njegova titula uopćena s terminom "dux", što znači *vladar*, čemu je potreban samo službeni čin da bi postao "rex", a to pak znači da su ta dva termina u tom trenutku potpuno istovjetna, jer Zvonimir titulom *rex* ne dobiva nikakve nove državne granice. Drugo je sada pitanje što je on tom titulom za krug vladara drugih država ili pak za samog papu i službeno vladar, odnosno kralj. Analogno tome i titule Trpimira i Muncimira imaju značenje *vladar*, kako je već rečeno, jedino je izostavljeno službeno priznanje određenog kruga susjednih država, odnosno oba ta vladara praktički imaju svoj teritorij, svoju državu kojom upravljaju kao i kralj Zvonimir. Neovisno o prethodnom je pak pitanje koliki je taj teritorij kod jednog, drugog i trećeg. Hoće se reći da Zvonimir ima istu vlast i isti teritorij u vrijeme krunjenja za kralja kao što ih je imao i kao *dux*. Njegova je navedena intitulacija veoma jezgrovita i sadrži sve elemente vladara sa suverenom vlašću, što pokazuje i devocija kao sastavni dio većine obrađivanih isprava. Navedena se

³³ Frano RADIĆ, Može li se vjerovati u autentičnost Krešimirove listine privilegija rabskoj biskupiji?, *Starohrvatska prosvjeta*, god. VII, sv. 2, Knin 1903, str. 78-79.

³⁴ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 132.

³⁵ *Ibidem*, str. 139.

Zvonimirova intitulacija nalazi točno na onom mjestu koje joj općenito pripada u ispravama hrvatskih narodnih vladara, a u ovom slučaju sadrži i Zvonimirovo krsno ime (*Demetrius*), što je ujedno oznaka isprava hrvatskih narodnih vladara koje su u svezi sa Svetom stolicom, odnosno s Crkvom, kao što je bio dva puta slučaj i kod njegova prethodnika Krešimira IV. Zemlje kojima upravlja *dux* Zvonimir u navedenoj se intitulaciji navode u imeničkom obliku (*Chroatie Dalmatieque*).

Iste godine (1075), 9. listopada, kralj Zvonimir potvrđuje Trpimirovu i Muncimirovu darovnicu kojom su splitskoj crkvi poklonili crkvu i posjede sv. Jurja u Putalju. Tom prigodom izdaje ispravu, koja je do danas sačuvana u dva prijepisa, sa sljedećom intitulacijom: "Ego quidem Suinimir, Chroatorum atque Dalmatorum rex".³⁶ Za razliku od prethodne, ova Zvonimirova intitulacija dolazi odmah poslije verbalne invokacije, ne donosi njegovo kršteno ime, ispušta devociju i navodi narode a ne zemlje kojima upravlja. Razlozi tim razlikama među dvjema Zvonimirovim ispravama, nastalim skoro istodobno jesu notarevo odstupanje od određenog uzorka formulara isprave, različiti sadržaji i konačno misaona cjelina i različita tradicija tih dviju isprava. To znači, da ako je notar uz službeno Zvonimirovo ime napisao i njegovo kršteno, kako bi u prvoj ispravi pred papinim poslanicima i pred splitskom i hrvatskom crkvom naglasio kršćanstvo hrvatskog vladara, to nakon nekoliko dana nije bilo potrebno pa je doneseno samo službeno (narodno) kraljevo ime. Nadalje, Zvonimirova isprava o krunjenju i poklonu samostana sv. Grgura u Vrani Rimskoj stolici ima svečaniji ton i sadržaj nego li je uobičajeno potvrđivanje starih privilegija svojih prethodnika, u našem slučaju crkve sv. Jurja u Putalju splitskoj crkvi, prigodom čega nije potrebna neka posebna pompoznost ili pak posebno navođenje "Božje milosti". I konačno, tradicija tih isprava nije nam ih predala u njihovu izvorniku nego u prijepisima, tokom čega je moglo doći do odstupanja u formuli intitulacije. Sve ovo opažanje vrijedi i za druge Zvonimirove isprave, kao i za isprave njegovih prethodnika i nasljednika.

Zvonimirova intitulacija u tobožnjoj ispravi iz god. 1078. (12. III), u kojoj daje Bračanima slobodu trgovanja, glasi: "ego Zuoinimir seu Demetrius, diuina concedente gracia rex Chrobatorum et Dalmatorum, cum omnibus nobiles meis concessi".³⁷ Ta se intitulacija po mnogočemu ne uklapa u period kancelarije hrvatskih narodnih vladara. Naime, oblik imena "Zuoinimir" očito je kasnijeg perioda. Navođenje i krštenog Zvonimirova imena (*Demetrius*) nije za dotičnog notara neka

³⁶ *Ibidem*, str. 141.

³⁷ *Ibidem*, str. 159.

posebnost jer je to mogao preuzeti iz Zvonimirovih isprava ili pak iz drugih izvora. Jedino je čudno zašto je to upotrijebio u ispravi koja ima svjetovni objekt. Prethodnje *notifikacije* odnosno *promulgacije* ili *publikacije* donesenoj intitulaciji i osobito njezino proširenje rečenicom "cum omnibus nobilibus meis concessi" navodi diplomatičara na period druge polovice 14. stoljeća. Takvi se izrazi i promulgacija npr. mogu naći u latinskim ispravama bosansko-humske kancelarije 14. stoljeća, osobito u onima koje su izdane primorskim gradovima i otocima. Navođenje devocije u donesenoj Zvonimirovoj intitulaciji nije sumnjivo, štoviše, bilo bi čudno da nije donesena. Odstupanje od klasičnog oblika "dei gratia" nije od osobite važnosti, jer takvih odstupanja ima i u drugim Zvonimirovim ispravama u čiju se originalnost ne može posumnjati. I prethodne diplomatičke formule ukazuju na sumnjivost ove isprave, a to će, kako ćemo kasnije vidjeti, pokazati i one koje slijede, osobito *dispozicija*. Konačno, otok Brač je bez sumnje pripadao Zvonimirovu kraljevstvu te nije bilo razloga izdavati mu privilegij. Rački zaključuje da je isprava, a time i njezina intitulacija, nastala u vrijeme mletačke vladavine otokom.³⁸

Sljedeća Zvonimirova intitulacija glasi: "Ego siquidem Suinimir, Chroatorum atque Dalmatorum rex".³⁹ Takva mu je intitulacija sadržana i u njegovoj ispravi iz god. 1078. (16. IV) u kojoj ponovno poklanja splitskoj crkvi neka sela, zemlje i pašnjake u Bosiljini koje su joj nekoć poklonili njegovi pradjedovi. Ne navodi svoje drugo ime iako je isprava upućena crkvenoj ustanovi, niti donosi devociju unutar intitulacije. Razlog za te manjkavosti je vjerojatno u tome što je ta isprava ponovljeni poklon splitskoj crkvi.

Iz navedene (1078) godine (prije 1. rujna) potječe Zvonimirova intitulacija sadržana u njegovoj ispravi po kojoj stavlja cetinsku župu pod jurisdikciju splitske crkve s pravom na sve dohotke. Ta intitulacija glasi: "Ego Suinimir, qui et Demetrius, gratia diuinitatis collata subministrante et sagacis uigore scientie uere coelitus attribute cooperante rex totius Chroatie simulque Dalmatiae".⁴⁰ Budući da se navedena isprava odnosi na crkvenu ustanovu u intitulaciji se opetuje Zvonimirovo krsno ime. Ostali njezini elementi odgovaraju prethodnim Zvonimirovim intitulacijama, osim što je u ovom slučaju donesena veoma opširna devocija koja je svojim drugim dijelom slična nekoj kraćoj *arengi*, i što se za zemlje kojima taj kralj upravlja po prvi put upotrebljava izraz "totius". Tim izrazom notar

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, str. 160.

⁴⁰ *Ibidem*, str. 162.

navedene intitulacije pokazuje da kao da je neki dio ili dijelovi Hrvatske bio pod nekim drugim vladarom, odnosno da je taj drugi vladar dijelio vlast s kraljem Zvonimirom. Da li je to bio možda njegov ban?

Kronološkim redosljedom, iako u vrijeme Zvonimirove vladavine Hrvatskom, slijedi intitulacija *dux* Stjepana, koja je sačuvana u njegovoj ispravi iz god. 1078. u talijanskom prijevodu iz 17. stoljeća. Tom ispravom *dux* Stjepan, stupajući u samostan sv. Stjepana kod Splita, poklanja istom samostanu neka zemljišta, a njezina intitulacija u prijevodu na latinski glasi: "Ego Stephanus olim illustris dux Chroatorum".⁴¹ I ona je donesena u subjektivnoj formi i veoma je kratka, a, za razliku od prethodnih intitulacija hrvatskih narodnih vladara, ne uključuje u sebe devociju i donosi samo ime naroda Hrvata a ne i Dalmatinaca. Da li to znači da je pojam "Dalmatinaca" praktički već tada "flatus vocis", odnosno koji je to narod i što sve spada u to vrijeme u Dalmatince (11. st.) gdje su većinom naseljeni Hrvati i na prostoru Dalmacije, čije granice zasigurno ne odgovaraju granicama rimske Dalmacije, ili se pak radi samo o prostoru bizantske *teme* Dalmacije, pitanja su čije odgovore treba tražiti izvan navedene intitulacije.

Zvonimirovu intitulaciju ponovno nalazimo u njegovoj potvrdnici isprave kralja Krešimira IV, iz god. 1078. kojom je ovaj samostanu sv. Marije iz Zadra poklonio zemlju u Tokinji. Ta intitulacija glasi: "Ego Suinimir, rex Chroatie atque Dalmatie".⁴² Veoma je kratka, ne donosi devociju, a niti navodi Zvonimirovo drugo ime, iako je i ta isprava upućena crkvenoj ustanovi. Razlog za sva tri nedostatka treba tražiti u tome da je ta isprava ipak samo potvrdnica matične isprave.

U Zvonimirovoj ispravi iz godine 1076-1078, kojom poklanja samostanu časnih sestara benediktinki u Splitu zemljište Pusticu u Lažanima, a koju su pojedinci (V. Novak i N. Klaić)⁴³ pokušali proglasiti falsifikatom, intitulacija glasi: "Ego Suinimir nutu dei Chroatorum et Dalmatinorum rex".⁴⁴ Ne donosi Zvonimirovo krsno ime iako je isprava upućena crkvenoj ustanovi, što je rijetkost za njegove navedene isprave u pravom smislu riječi. Svi ostali dijelovi odgovaraju prethodnim njegovim intitulacijama.

⁴¹ Franjo RAČKI, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, str. 119.

⁴² J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 167.

⁴³ Viktor NOVAK, Dva splitska falsifikata XII, stoljeća, *Strena Bulctana*, Zagreb-Split 1924, str. 547-570; Nada KLAJČ, O falsifikatima splitskih benediktinka, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXIII-LXIV/1961-1962, Split 1969, str. 199-200, 208.

⁴⁴ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 170.

"Ego Suinimir, gratia dei Chroatorum atque Dalmatorum rex"⁴⁵ glasi Zvonimirova intitulacija u njegovoj ispravi iz god. 1083. kojom poklanja zemlju Konjuštinu u Zmini splitskom nadbiskupu Lovri. Ta je intitulacija potpuno ista kao i u njegovoj prethodnoj ispravi. Jedino im se razlikuje devocija.

Potpuno ista u svim svojim dijelovima s potonjom navedenom Zvonimirovom intitulacijom jest njegova intitulacija u ispravi sačuvanoj u talijanskom prijevodu također iz god. 1083. koju je Rački preveo na latinski. Ona dakle glasi: "Ego Suinimir, dei gracia rex Chroatorum et Dalmatorum".⁴⁶ Ispravom u kojoj se nalazi ta intitulacija kralj Zvonimir poklanja samostanu sv. Stjepana kod Splita zemlju Radunu.

Nešto različitija nego što su posljednje tri navedene Zvonimirove intitulacije jest njegova intitulacija u njegovoj potvrdnici isprave njegova prethodnika kojom god. 1087. (8. X) u Kninu potvrđuje samostanu sv. Marije u Zadru slobostine koje je tom samostanu nekoć podijelio kralj Krešimir IV. Ta intitulacija glasi: "ego Suynimir, rex Croatie Dalmatieque".⁴⁷ U njoj je ispuštena devocija i umjesto naroda navedene su zemlje kojima je Zvonimir kralj.

Godine 1089. (8. IX) kralj Stjepan potvrđuje ispravu kralja Zvonimira kojom ovaj poklanja redovnicama sv. Benedikta u Splitu zemljište Pusticu u Lažanima. I tu su ispravu pojedinci (V. Novak i N. Klaić)⁴⁸ pokušali proglašiti falsifikatom kao i Zvonimirovu ispravu iz god. 1076-1078. Njezina je intitulacija skoro identična sa Zvonimirovom u njegovoj ispravi iz god. 1076-1078. koju Stjepan potvrđuje god. 1089. titulirajući se ovim riječima: "Stephanus ego, nutu dei Chroato(rum et Dalmatorum rex)".⁴⁹ Čak je i devocija koja je sadržana unutar njih potpuno ista, a jedino je u Stjepanovoj prvo ime (Stephanus) pa onda osobna zamjenica (*ego*). Isto kao i u Zvonimirovoj ta je zamjenica u jednini, a u sljedećim formulama isprave kralj se odnosi na sebe u množini. Njihova međusobna identičnost u potpunosti je razumljiva, jer obje imaju isti objekt darovanja a druga se nadovezuje na prvu, odnosno druga je potvrdnica prve.

⁴⁵ *Ibidem*, str. 180.

⁴⁶ F. RAČKI, *Documenta* ..., str. 140.

⁴⁷ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 187.

⁴⁸ Kao bilješka 43.

⁴⁹ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 188.

st. na talijanski jezik, kojom taj kralj poklanja samostanu sv. Stjepana kod Splita zemljište u Raduni. U prijevodu na latinski njezina intitulacija glasi: "Ego Stephanus dei gracia rex Chroatorum et Dalmatorum".⁵⁰ Sadrži sve elemente prethodne njegove intitulacije osim što su im devocije međusobno različite.

Iz analize intitulacija u sačuvanim ispravama hrvatskih narodnih vladara mogu se izvući i neke zajedničke i općenite osobine.

Mjesto intitulacije u ispravama hrvatskih narodnih vladara je u pravilu nakon invokacije (verbalne ili simboličke) i nakon datacije. Ukoliko odstupa od toga pravila, onda postoji razlog zašto. Tad je isprava ili prijepis, ili potvrđnica, ili neka vrst regeste matične isprave, ili falsifikat, ili notarevo odstupanje od formulara i slično. Sve su intitulacije isprava hrvatskih narodnih vladara sastavljene u subjektivnom obliku (*ego*). U pravilu se navodi ime vladara, titula (*dux* ili *rex*), narod ili narodi (*Chroatorum seu Dalmatorum*), odnosno zemlja ili zemlje (*Croatia et Dalmatia*) i donosi se, također skoro u pravilu, devocija. Prema prvoj sačuvanoj hrvatskoj ispravi genitivni oblik naroda je stariji način oznake vlasti od imeničke oznake zemlje, iako se kasnije upotrebljava i jedno i drugo. Devocija može biti različita ali je najčešće u smislu raznih varijacija uopćenog srednjovjekovnog oblika "dei gratia". U ispravama kralja Petra Krešimira IV. navode se oba imena u dva primjera, a u kralja Dmitra Zvonimira u tri slučaja, ali se u još nekoliko Zvonimirovih isprava daje naslutiti njegovo drugo ime. Tada se uglavnom radi o ispravi izdanoj Crkvi, iz čega se može zaključiti da su i drugi hrvatski vladari imali kršteno i narodno ime, pri čemu je za Crkvu više bilo cijenjeno crkveno. Ipak u svakom slučaju i svaki put kad je navedeno kršteno ime navedeno je i narodno, odnosno vladarevo službeno ime. Ta su dvostruka imena hrvatskih kraljeva kasnije utjecala i na neke okolne vladare pa su i oni upotrebljavali dva imena. Takav je slučaj s bosansko-humskim vladarima, a prije toga s raškim (srpskim). Svi drugi dodaci u intitulaciji isprava hrvatskih narodnih vladara variraju i neujednačeni su.

Budući da nam je tradicija isprava hrvatskih narodnih vladara sačuvala samo manji broj isprava tih vladara, i to samo nekih, potrebno je posegnuti i za drugim izvorima kako bi se bar donekle moglo kontinuirano i kronološki pratiti intitulacije hrvatskih narodnih vladara, osobito prijelaz titule *dux* u *rex*, jer se taj prijelaz ne može pratiti samo na osnovi sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara.

U današnjoj se historiografiji ustalilo mišljenje dr. Franje Račkog, a kasnije i drugih, da se hrvatska kneževska vlast preobrazila u kraljevsku u 10. st. i da

⁵⁰ F. RAČKI, *Documenta ...*, str. 149.

U današnjoj se historiografiji ustalilo mišljenje dr. Franje Račkog, a kasnije i drugih, da se hrvatska kneževska vlast preobrazila u kraljevsku u 10. st. i da je prvi hrvatski kralj Tomislav (oko 910-928). Od vladarskih isprava nije se sačuvala niti jedna prije Trpimirove (852) i Muncimirove (892), a poslije njih prva sačuvana je kralja Mihajla Krešimira II. (950). U prvim se dvjema dotični hrvatski vladari nazivaju *duces* odnosno *dux*, o čemu je bilo govora u donesenim intitulacijama, a u trećoj *rex* koji se termin zadržao sve do kraja postojanja države hrvatskih narodnih vladara, mada se pojam *dux*, kako smo vidjeli u obrađivanim intitulacijama, susreće i u vrijeme hrvatskih kraljeva. Papinske isprave devetog stoljeća, dakle suvremene, nazivaju Trpimirove nasljednike Domagoja, Zdeslava i Branimira "dux, princeps, comes". Te se titule u onodobnim spomenicima upotrebljava za vladare koji su s titulom niži od kraljeva, pa se i u Muncimirovoj ispravi njegova supruga zove "comitissa", a ne "ducissa", zaključuje Rački.⁵¹ Međutim, odmah se nameće protupitanje sadržano u činjenici da se i Trpimir i Muncimir u svojim ispravama tituliraju titulom *dux*, a ne s *comes*. Oni titulu *comes* imaju prije titule *dux*, što se može reći i za njihove prethodnike kojih se doduše istovremeno titulira s obje navedene titule pa čak još i s drugim. Stoga nam se čini da je ipak za titulu *dux* za naše pojmove najbolje upotrebljavati termin *vladar*.

Iz poslanice pape Ivana X. (914-928) saznajemo da se već Tomislav naziva "rex Croatorum".⁵² U istoj poslanici taj papa humskog vladara Mihovila naziva "dux chulmorum", što pak znači da postoji gradacija među tim dvama terminima, bar što se tiče papinske kancelarije, a pouzdano se zna da pape i općenito Crkva nisu griješili u titulaturi. Za navedena se dva vladara takve titule mogu naći i u drugim izvorima, mada se, kako smo već vidjeli na Zvonimirovu primjeru, pojam *dux* i *rex* u odnosu na teritorij njegove zemlje kojom upravlja ne razlikuje. Sveta stolica je dakle u prvoj polovici 10. st. priznala hrvatskim vladarima titulu *rex*, koje je prije nazivala *duces* (*dux*), *princeps* i *comes* i slično. Isto takva terminologija prisutna je i kod susjednih Mlečana u 9. stoljeću. Međutim, hrvatske se vladare u mletačkim izvorima tek krajem 10. st. naziva kraljevima.⁵³ Tako čini i splitski nadđakon Toma koji tek Stjepana Držislava (969-997) naziva kraljem,⁵⁴ dok Tomislava knezom,

⁵¹ Franjo RAČKI, Kako i kad se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu, *Rad JAZU*, knj. XVII, Zagreb 1871, str. 71.

⁵² Daniel Farlati, *Illyricum sacrum*, III, Venezia 1751, str. 93.

⁵³ F. RAČKI, Kako i kad se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu, str. 71-72.

⁵⁴ THOMAS Archidiaconus, *Historia Salonitana*, edit Franjo Rački, caput XIII, str. 38-39.

navedenu poslanicu pape Ivana X. pa tako ni za spise splitskog sabora.⁵⁵ Toma je, prema Račkom, imao pri ruci izvore u kojima se Tomislav spominje kao *dux* prije krunjenja za kralja, preskačući sve vladare do kralja Držislava. Prema tome, za razdoblje između toga nije imao izvora, što se može opravdati time da historijska znanost nije postojala, koja bi mogla Tomu uputiti na druge izvore do kojih tada nije došao a koji bi mu poslužili za popunu kronološke praznine.

Drugo je mišljenje Ferde Šišića i njegovih sljedbenika koje je oprečno mišljenju Račkoga a u prilog Tomi. Šišić naime stoji na stajalištu da su hrvatski vladari prije kralja Stjepana Držislava nosili samo titulu "rex Chroatorum" pa stoga nema i ne može biti Tominu podatku prigovora. Tomina riječ vrijedi više od svakoga modernog, tobože "kritičkog" nagađanja,⁵⁶ opetujući to time da je bizantski dvor povjerio Stjepanu Držislavu upravu i obranu dalmatinskih gradova i otoka, priznao mu kraljevsku titulu i poslao kraljevske insignije, to jest krunu, žezlo i mač. Tako je Stjepan Držislav prvi od hrvatskih kraljeva okrunjen za kralja *Dalmacije i Hrvatske* - vjerojatno u Biogradu na moru i od splitskog nadbiskupa, po bizantskom krunidbenom obredu. Tom prilikom ga je imenovao car Bazilije II. (976-1025) "eparhom", naime carskim namjesnikom u dalmatinskim gradovima i odlikovao titulom "patricija", kao prijatelja carskog bizantskog dvora.⁵⁷ Iz toga proizlazi da je Toma, odnosno da se u njegovo vrijeme smatralo da je bizantski car, a ne papa kompetentan davati kraljevsku titulu hrvatskim vladarima, bar što se tiče Dalmacije. Međutim, mi bismo se mogli složiti s takvim tumačenjem Tome da nemamo već u spomenutoj ispravi kralja Krešimira II. iz oko god. 950. navedeno u intitulaciji "Chroatorum "atque Dalmatinorum rex". Tu ispravu ne navodi ni Rački ni Šišić, ali ona ide u prilog Račkom da je ispravno shvatio Tomu.

Dux je, pored *rex*, najčešći naziv za hrvatske vladare. *Dux* se javlja kao vladarski naslov i za Ljudevita Posavskog, Bornu, Mislava i Trpimira, Domagoja, Branimira, Muncimira, Stjepana Držislava, pa i za Dmitra Zvonimira.⁵⁸

Počevši od kralja Tomislava pa do kraja postojanja hrvatske srednjovjekovne države, kojoj su na čelu narodni vladari, različiti izvori, među kojima i citirane isprave tih vladara, govore nam o kontinuitetu titule *rex*.

⁵⁵ F. RAČKI, Kako i kad se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu, str. 72-73.

⁵⁶ Ferdo ŠIŠIĆ, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1990, str. 469, bilj. 11, (pretisak iz 1925).

⁵⁷ *Ibidem*, str. 468-469.

⁵⁸ Ivo GOLDSTEIN, O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka XII stoljeća, *Historijski zbornik*, god. XXXVI(1)/1983, Zagreb 1984, str. 154.

Počevši od kralja Tomislava pa do kraja postojanja hrvatske srednjovjekovne države, kojoj su na čelu narodni vladari, različiti izvori, među kojima i citirane isprave tih vladara, govore nam o kontinuitetu titule *rex*.

2. Devocija

Devocija ili devociona formula je sastavni dio intitulacije u ispravama. Njome se izražava, najčešće veoma kratko, utemeljenost političke vlasti u božanskoj milosti, na osnovu koje pojedini vladar upravlja državom. Prema sačuvanim ispravama hrvatskih narodnih vladara, pravo na devociju imaju hrvatski vladari s titulama *dux* i *rex*. To su pravo bez sumnje imali i oni hrvatski vladari čije se isprave nisu sačuvale. U ispravama hrvatskih narodnih vladara devocija ima najčešće uopćeni srednjovjekovni oblik "*dei gratia*" ili pak nešto slično tomu.

Prva takva sačuvana devocija navedenih isprava sadržana je u ispravi *dux*a Trpimira iz god. 852. (4. III). Ona glasi: "*iuuatus munere diuino*".⁵⁹ Isti takav oblik devocije, ali s obrnutim redoslijedom riječi (*diuino munere iuuatus*) sadržan je i u Muncimirovoj vladarskoj ispravi iz god. 892. (28. IX).⁶⁰ U toj ispravi unutar dijela naracije sadržana je još jedna devocija kojom Muncimir naziva Trpimira "*piissimo duce*".⁶¹ Budući da se Muncimirova isprava poziva na Trpimirovu, taj je oblik devocije zasigurno preuzet iz ove potonje, jer se u njoj kralja Lotara naziva "*piissimo*".⁶²

Prva kraljevska devocija sačuvana u ispravama hrvatskih narodnih vladara sadržana je u intitulaciji isprave kralja Krešimira II. iz oko god. 950. Njezin prvi dio ima uopćeni oblik "*dei gratia*", a drugi "*residens in paterno Christi munere solio*"⁶³ opetuje to božansko utemeljenje vlasti. Prvi je dakle dio ove formule sasvim konvencionalan, dok je drugi zanimljiviji zbog činjenice da je već sadržan u Muncimirovoj ispravi u identičnom obliku: "*Muncimiro diuino munere iuuatus Croatorum dux, residenter in paterno solio*".⁶⁴ *Paternum solium* ističe se

⁵⁹ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomatcus*, I, str. 4.

⁶⁰ *Ibidem*, str. 22.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*, str. 4.

⁶³ *Ibidem*, str. 40.

⁶⁴ *Ibidem*, str. 23.

Zvonimir pozivati na "paternum solium" iako nije od oca naslijedio prijestol, a nije ni Trpimirović.

Većina isprava kralja Petra Krešimira IV. ne sadrži devocionu formulu, a u onima koje ju sadrže ona glasi:

- "diuina fauente clemencia". (1060, veljača).⁶⁶
- "per caritatem dei beate Marie uirginis nec non et sancti Thome apostoli" (1060-1062).⁶⁷
- "diuina gratia largiente ... atque aui mei ... patrisque mei ... habenas regni retinens" (1069).⁶⁸
- "dei gratia" (oko 1070).⁶⁹
- "dei prouidentia" (1072.?).⁷⁰

Zajednička im je osobina da se sve nalaze unutar intitulacije čiji je ta formula sastavni dio. U navedenim se primjerima ta formula poziva na božansku milost ili pak na druge kreposti koje su prirođenije Bogu, a ujedno vrijede i za ljude kao aksiom. Tek po tim krepostima kralj Krešimir može upravljati Hrvatima i Dalmatincima, odnosno Hrvatskom i Dalmacijom. Takvo shvaćanje devocije opravdava njezino mjesto ssatavnog dijela intitulacije.

Pored navedene osobine pozivanja na milost Božju u jednom se od navedenih primjera Krešimirova devocija proširuje i s milošću ili krepošću blažene djevice Marije i sv. Tome apostola (1060-1062), a u drugom se (1069) čak uz božanski izvor vlasti navodi i ljudski - djedov i očev. U tom je drugom primjeru, naime, sdaržano dvostruko značenje devocije - vjersko i političko. Ta je devocija s jedne strane izraz kraljevske moći, koja proizlazi iz božanskog prava, a s druge oznaka kraljevske neovisnosti o papinskoj vlasti.⁷¹

Zašto od trinaest Krešimirovih isprava formulu devocije unutar intitulacije sadrže samo njih pet? Diplomatičkom analizom unutarnjih karakteristika tih isprava može se vidjeti da se oblici te formule mogu naći i izvan intitulacije, to jest unutar drugih diplomatičkih formula ili teksta isprava. Nadalje, ta formula u

⁶⁶ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 89.

⁶⁷ *Ibidem*, str. 98.

⁶⁸ *Ibidem*, str. 113.

⁶⁹ Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, Zagreb 1874, str. 133.

⁷⁰ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 132.

⁷¹ Josip NAGY, *Diplomatičko-paleografske studije, Vjesnik Kr. državnog arktiva u Zagrebu*, god. II/1926, str. 150.

Zašto od trinaest Krešimirovih isprava formulu devocije unutar intitulacije sadrže samo njih pet? Diplomatičkom analizom unutarnjih karakteristika tih isprava može se vidjeti da se oblici te formule mogu naći i izvan intitulacije, to jest unutar drugih diplomatičkih formula ili teksta isprava. Nadalje, ta formula u Krešimirovim ispravama može biti i ispuštena, ali u tim slučajevima s razlogom dolazi do odstupanja kao i kod intitulacije. Naime, tada se radi o transumptu, prijepisu, potvrđnici, regesti matične isprave ili nekom drugom razlogu zbog kojeg je notar ispušta. Međutim to nije uvijek i pravilo jer i u takvim slučajevima isprava može sadržavati devociju. Takve osobine sadrže i Zvonimirove isprave.

Devocije u ispravama kralja Zvonimira glase:

- "dei gratia" (1075, početkom listopada).⁷²
- "diuina gratia" (1075, 9. listopada).⁷³
- "diuina concedente gracia" (1078, 12. III).⁷⁴
- "gratia diuinatus collata subministrante et sagacis uigore scientie (clemencie?) uere coelitus attribute cooperante" (1078, prije 1. rujna).⁷⁵
- "nutu dei", "diuina clementia" (1076-1078).⁷⁶
- "gratia dei" (1083).⁷⁷
- "dei gracia" (1083).⁷⁸

U ispravi za Bosiljinu iz god. 1078. (16. IV) Zvonimirova je devocija sadržana u naraciji u nešto drukčijem obliku nego je sadržana u drugim ispravama.⁷⁹

Iz navedenih se primjera očituje puno veća prisutnost devocijne formule u ispravama kralja Zvonimira nego li je to bio slučaj u Krešimirovim ispravama. Zvonimirova se devocija javlja po prvi put, u sačuvanim ispravama, u ispravi koja ima političko značenje. Njezin je oblik uopćen i sličan oblicima koji se javljaju u ispravama kralja Petra Krešimira IV. *Dei gratia* nije dakle samo prisutan u kraljevskim ispravama, jer je Zvonimir tada još *dux*, iako se istovremeno kruni za kralja. Takav će oblik devocije imati i kasniji kralj Stjepan II. koji je prije toga nosio

⁷² J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 139.

⁷³ *Ibidem*, str. 141.

⁷⁴ *Ibidem*, str. 159.

⁷⁵ *Ibidem*, str. 162.

⁷⁶ *Ibidem*, str. 170.

⁷⁷ *Ibidem*, str. 180.

⁷⁸ F. RAČKI, *Documenta* ..., str. 140.

⁷⁹ J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 160.

- "dei gratia" (1089).⁸¹

Njegova isprava iz god. 1078.⁸² koju je izdao pod titulom *dux*, ne sadrži devociju, ali je on "dei clementia eiusdem patru mei (Cresimiri) in regno heres", kako se vidi u njegovoj potvrdnici jedne druge isprave.⁸³

Oblik devocije *nutu dei*, sadržan i u Zvonimirovoj i u Stjepanovoj navedenoj ispravi splitskim benediktinkama, poslužio je nekim diplomatičarima kao jedan od dokaza da su te dvije isprave falsifikati.⁸⁴ Međutim, ne ulazeći ovdje u druge dokaze dotičnih diplomatičara o tim ispravama kao falsifikatima, može se ustvrditi da je taj oblik devocije formule naveden kao dokaz za falsifikat samo zbog toga što se nije imalo dovoljno drugih dokaza za opravdanje svoje tvrdnje. Naime, taj oblik devocije u ispravama hrvatskih narodnih vladara, toliko je evidentan i uopćen za svoj period nastanka, da se on kao i uopće devocija tih isprava ne može uzimati kao dokaz bilo falsificiranosti bilo originalnosti isprava. Štoviše, ta je formula jedna od rijetkih u ispravama u kojoj se autor, odnosno pisar, može izražavati različito a da time ne utječe na sadržaj i originalnost isprave. Najbolji primjer za takvu tvrdnju je opširna Zvonimirova devocija iz god. 1078. (prije 1. rujna), prema kojoj se dotični pisar nije držao nikakva uzora.

Devocijne formule hrvatskih narodnih vladara izražavaju na razne načine zahvalnost Bogu za primljenu vlast, a ujedno jasno označuju pripadnost tih vladara kršćanskoj vjeri, odnosno rimokatoličkoj Crkvi. Ta je stvarnost više-manje prisutna i u drugim diplomatičkim formulama navedenih isprava. Devocijom se dakle u tim ispravama odražava kulturno i duhovno stanje unutar političke vlasti hrvatskih narodnih vladara. Na temelju analiziranih isprava može se doći do spoznaje da se takvo stanje odražavalo i u svakodnevnom životu Hrvatske toga vremena. Hrvatski su narodni vladari milošću božjom to što jesu, a to je također odraz kršćanstva i u političkom životu, odnosno teološko poimanje vladarske moći. Uz božanski izvor vlasti ponekad se navodi i ljudski element - nasljedstvo vlasti od oca ili djeda, ili pak od obadvojice. U većini je slučajeva mjesto devocije unutar intitulacije. To se opravdava krepošću koju bi trebao imati vladar uz čije je ime donesena formula devocije.

⁸¹ F. RAČKI, *Documenta* ..., str. 140.

⁸² J. STIPIŠIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 164.

⁸³ F. RAČKI, *Documenta* ..., str. 152, br. 126.

⁸⁴ Nada KLAIĆ, O falsifikatima splitskih benediktinka, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXIII-LXIV/1961-1962, Split 1969, str. 199-200, 208.

političkom životu, odnosno teološko poimanje vladarske moći. Uz božanski izvor vlasti ponekad se navodi i ljudski element - nasljedstvo vlasti od oca ili djeda, ili pak od obadvojice. U većini je slučajeva mjesto devocije unutar intitulacije. To se opravdava krepošću koju bi trebao imati vladar uz čije je ime donesena formula devocije.

Milo Brković: INTITULATION AND DEVOTION IN THE DOCUMENTS BY
CROATIAN NATIONAL RULERS

Summary

As a rule intitulation in the documents by Croatian national rulers comes after the invocation and the date. If otherwise, that is always for a reason. All intitulations in the documents by Croatian national rulers are made in a subjective form (*ego*). Again, as a rule, the name of the ruler is quoted (*dux* or *rex*), the nation or nations (*Chroatorum seu Dalmatinorum*), the country or countries governed by the ruler (*Chroatia et Dalmatia*), and, accompanying the ruler's name, comes the devotion. In kings Petar Krešimir IV and Dmitar Zvonimir both christian and national names are sometimes quoted. The first intitulation preserved, in the documents by Croatian national rulers, is from the year 852 (*dux Trpimir*).

Most frequently the devotion is in a general form *dei gratia*. This is to express gratitude to God for the powers received and is simultaneously confirmation of the state of culture and state of mind of the political power of the Croatian national rulers.

